

Joanna Leśniak [ORCID: 0000-0001-6648-4632]

dr, Uniwersytet Rzeszowski

SPOŁECZNE POSTRZEGANIE OSÓB Z NIEPEŁNOSPRAWNOŚCIĄ INTELEKTUALNĄ

Streszczenie

Osoby pełnosprawne informacje dotyczące funkcjonowania osób z niepełnosprawnością czerpią od rodziców, kolegów, rzadziej nauczycieli. Na pozostałą wiedzę składa się ich własne przekonanie oparte m.in. na obserwacjach, co buduje obraz człowieka z niepełnosprawnością jako nieporadnego, zależnego od innych. Z tego powodu niezbędna jest wczesna integracja dzieci pełnosprawnych, z niepełnosprawnością, przewlekle chorych i tych wszystkich, których wzajemne kontakty wynikają z naturalnych warunków społecznych. Artykuł pokazuje, że doświadczenie w kontaktach z wszelkiego rodzaju „innością”, rzetelna wiedza na temat niepełnosprawności i chorób oraz otwartość wobec ludzi, pozwalają łatwiej zrozumieć potrzeby osób z niepełnosprawnością, a także pozbyć się na ich temat stereotypów, społecznego dystansu czy niezrozumienia. Wciąż konieczna jest praca nad podnoszeniem świadomości społecznej na temat przyczyn powstawania niepełnosprawności intelektualnej i funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami, co przyczyni się do zmiany postrzegania tych osób, a przez to poprawi jakość ich życia.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność intelektualna, stereotypy, przekonania, doświadczenia, kontakty społeczne, świadomość, wiedza

Social Perception of the Mentally Disabled

Abstract

The knowledge about mentally disabled people is usually learned by healthy people from parents, friends and sometimes from teachers. The opinion on the mentally disabled forms through

observations, stories about difficulties and often by accidental experiences. It results in the image of a disable person as someone, who is gauche and dependent. The social perception of people with mental disability, in comparison to social perception of those with physical disability, causes problems as it includes negative attitudes and prejudice. In order to avoid such attitudes healthy children should integrate with disabled, sick and different children in natural social environment. The experience of any kind of "otherness", competent information on disability and other dysfunctions as well as openness to people may help to reduce harmful stereotypes. It is very important to support social awareness of the reasons why mental disability exists and how mentally disabled people struggle with life. The rise of such awareness may trigger the changes in perception of the disabled and improve their living standards.

Key words: mental disability, stereotypes, opinions, experience, social communication, awareness, knowledge

Wprowadzenie

W dzisiejszych czasach niepełnosprawność postrzegana jest przez pryzmat praw człowieka. W takim ujęciu staje się ona jednym z aspektów życia, a jej źródło znajduje się poza osobą. Szczególną uwagę zwraca się na istnienie wciąż licznych barier środowiskowych i wskazuje się na konieczność ich wyeliminowania. Obecnie niepełnosprawność rozumiana jest jako zjawisko dynamiczne, jako interakcja między osobą z niepełnosprawnością a środowiskiem; podlega ona ciągłym przemianom, natomiast nie jest uznawana za deficyt po stronie danej osoby¹.

W odniesieniu do niepełnosprawności intelektualnej można wskazać na występowanie trzech równoległych aspektów, a mianowicie: aspektu organicznego, psychologicznego i społecznego. Pierwszy dotyczy uszkodzeń i zaburzeń zachodzących w systemie nerwowym. Aspekt psychologiczny obejmuje skutki zaburzeń i uszkodzeń dla właściwego funkcjonowania człowieka, natomiast aspekt społeczny wskazuje na rolę i umiejscowienie osoby z niepełnosprawnością intelektualną w społeczeństwie².

Artykuł pokazuje, że doświadczenie w kontaktach z wszelkiego rodzaju „innością”, rzetelna wiedza na temat niepełnosprawności i chorób oraz otwartość wobec ludzi, pozwalają łatwiej zrozumieć potrzeby osób z niepełnosprawnością, a także pozbyć się na ich temat stereotypów, społecznego dystansu czy niezrozumienia. Celem artykułu jest ukazanie, że praca nad podnoszeniem świadomości społecznej na temat przyczyn powstawania niepełnosprawności intelektualnej i funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami, może się przyczynić do zmiany postrzegania tych osób, a przez to do wzrostu poprawy jakości ich życia.

¹ *Teoretyczne i praktyczne aspekty terapii pedagogicznej osób z niepełnosprawnością*, red. B. Oszustowicz, V. Lechta, Kraków 2009, s. 98.

² K. Barłóg, *Wspomaganie rozwoju dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w różnych formach edukacji wczesnoszkolnej*, Rzeszów 2008, s. 412.

Nazewnictwo

Niepełnosprawność intelektualna, jak podkreśla wielu autorów³, jest globalną dysfunkcją rozwojową powstałą na skutek oddziaływania różnego rodzaju czynników patogennych, rozpoznawaną we wczesnym okresie rozwojowym.

W ostatnich latach określenie „niepełnosprawność intelektualna” jest uznawane i postrzegane jako najmniej pejoratywne na tle pozostałych, ze względu na fakt, że stawia ono niepełnosprawność intelektualną na równi z innymi niepełnosprawnościami⁴. Pojęcie to jako oficjalna terminologia pojawiło się po raz pierwszy w 2010 roku w podręczniku wydanym przez Amerykańskie Stowarzyszenie Niepełnosprawności Intelektualnej i Rozwojowej (American Association on Intellectual and Developmental Disabilities, AAIDD) pod tytułem: *Intellectual Disability. Definition, Classification and Systems of Supports*, autorstwa Roberta L. Schalocka i wsp. Określenie zostało przyjęte także przez Międzynarodowe Stowarzyszenie do Badań nad Niepełnosprawnością Intelektualną i jego agendę w Polsce. Zgodnie ze światowym trendem w terminologii niepełnosprawności należy oddzielać przymikiem „z” cechę niepełnosprawności od osoby, która ją posiada. Personalistyczne traktowanie osoby z problemami podkreśla jej wartość i integralność. Z tego powodu obowiązuje dziś używanie wyrażenia „osoba z niepełnosprawnością” a nie „osoba niepełnosprawna”, ponieważ niepełnosprawność jest jedynie jedną z cech, za pomocą której można określić osobę, dlatego nie należy jej postrzegać przez pryzmat jej niepełnosprawności. Negatywne cechy czyjegoś stanu zdrowia i sposób, w jaki reagują na nie inni ludzie, są niezależne od terminów, jakich używa się do określenia tego stanu. Bez względu na to, jak nazwana jest niepełnosprawność – istnieje ona niezależnie od etykiety. Nazewnictwo nie jest zatem tylko sprawą języka, ale głównie kwestią postaw ludzi wobec niepełnosprawności⁵.

Uwarunkowania społeczne

Rozwój osób z niepełnosprawnością intelektualną podlega tym samym prawom co osób sprawnych, jednak w wyniku uszkodzeń centralnego układu nerwowego i współwystępujących schorzeń wymagają one więcej różnorodnych i dłużej stosowanych oddziaływań edukacyjnych i rehabilitacyjnych oraz sprzyjających warunków środowiskowych. Szczególne znaczenie przypisuje się sferze rozwoju społecznego, w zakresie której możliwości osób z niepełnosprawnością

³ J. Wyczesany, *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, wyd. 4, Kraków 2004, s. 11; A. Krause, *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków 2010, s. 69–77.

⁴ Zob. A. Maciarz, *Społeczny wymiar niepełnosprawności intelektualnej*, „Szkoła Specjalna” 2005, nr 4, s. 243–246.

⁵ *Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca*, red. E. Giermanowska, Warszawa 2007, s. 15.

intelektualną są zdecydowanie większe w porównaniu z ich rozwojem intelektualnym. Opanowanie umiejętności funkcjonowania społecznego jest jednym z głównych czynników umożliwiających im aktywne życie w coraz pełniejszej integracji ze środowiskiem, która na zasadzie sprzężenia zwrotnego stymuluje ich dalszy rozwój⁶.

Szerokie rozumienie zachowania społecznego obejmuje wszelkie obserwowalne zachowania człowieka. Nawet te bardzo proste są podstawą do jego, chociażby częściowego, usamodzielnienia się. W takim ujęciu zachowanie przystosowawcze osób z niepełnosprawnością intelektualną można uważać za odpowiedniki zachowania społecznego⁷.

Mówiąc o postrzeganiu osób z niepełnosprawnością intelektualną, należy mieć na uwadze szczególną rolę doświadczeń, jakie nabywają one w kontaktach społecznych. W zakres umiejętności społecznych wchodzi te, które umożliwiają osobie prawidłowe postępowanie w typowych sytuacjach, rozwiązywanie problemów życia codziennego oraz poprawne współżycie z innymi ludźmi⁸.

Funkcjonowanie na gruncie zawierania i podtrzymywania relacji interpersonalnych przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną jest znacznie trudniejsze niż w przypadku osób z niepełnosprawnością fizyczną. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, że funkcjonowanie na gruncie społecznym wymaga myślenia w wymiarze abstrakcyjnym, przewidywania konsekwencji swoich działań, czy „czytania między wierszami” komunikatów wysyłanych przez rozmówców. Oznacza to nieprzyjmowanie dosłownie treści komunikatu werbalnego, ale przede wszystkim interpretowanie go w odniesieniu do kontekstu sytuacyjnego czy w porównaniu do komunikatów niewerbalnych wysyłanych przez rozmówcę. W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną procesy poznawcze są zaburzone, co sprawia, że zawieranie i podtrzymywanie relacji interpersonalnych jest znacznie ograniczone, a czasami nawet niemożliwe.

W związku z tym, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną często nie są w stanie prawidłowo odczytać i zinterpretować komunikatów wysyłanych przez rozmówcę, reagują nieadekwatnie do sytuacji, co z kolei budzi niezrozumienie ze strony otoczenia. Konsekwencją powyższego może być narastająca frustracja osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Dzieje się tak, ponieważ nie rozumie ona zarówno komunikatów kierowanych w jej stronę, jak i przyczyny odrzucenia czy braku zrozumienia dla swoich działań i reakcji w otoczeniu⁹.

⁶ Por. R.J. Piotrowicz, *Jakość życia w subiektywnej ocenie osób niepełnosprawnych intelektualnie jako podstawa konstruowania programów rehabilitacji społecznej*, „Człowiek, Niepełnosprawność, Społeczeństwo” 2005, nr 2, s. 149–173.

⁷ *Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1993, s. 82.

⁸ Zob. D. Skowrońska, *Zachowania agresywne w sytuacjach frustracyjnych młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J: Paedagogia–Psychologia” 1995, Vol. 7, s. 65–72.

⁹ M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, wyd. 6, Warszawa 1994, s. 91.

Mechanizmy relacji interpersonalnych

Jakość życia każdej osoby determinuje nie tylko rodzina, ale i szeroko rozumiane społeczne otoczenie. Człowiek jako istota społeczna funkcjonuje wśród innych ludzi, którzy są mu niejednokrotnie potrzebni do realizacji konkretnych działań, w których mogą uczestniczyć pośrednio. Każdy z nas również biernie bierze udział w obserwacji zachowań innych ludzi, wykazując wobec nich czasem całkowitą obojętność, a innym razem daleko idącą gotowość do pomocy. Zwykle też, bardziej lub mniej otwarcie, oceniamy działania innych osób. Większość ludzi jest jednak w miarę ostrożna w wypowiedaniu własnych sądów na określony temat, ponieważ podświadomie zdaje sobie sprawę z tego, że w każdej chwili sami mogą być obiektem takiej samej oceny. Ich działanie ma zatem znamiona zapobiegawcze i samozachowawcze typu: jestem dla ciebie łagodny, dlatego spodziewam się takiego samego zachowania z twojej strony. Ma tu miejsce podświadomy mechanizm porównywania siebie z innymi członkami społeczeństwa i całkiem świadoma kalkulacja, że samemu można podlegać ocenie.

Mechanizm samozachowawczy nie występuje podczas obserwowania zachowania osób z niepełnosprawnością intelektualną, ponieważ podświadomie wypiera się z umysłu chęć porównywania siebie z takimi osobami, nie będąc do nich podobnym. Jest to pewnego rodzaju obawa, że sama myśl o możliwości bycia niepełnosprawnym może spowodować nieszczęście¹⁰. Mechanizm ten nie ma miejsca w takim samym stopniu w odniesieniu do osób z niepełnosprawnością fizyczną. Również tu podświadomie dopuszczamy myśl, że każdy może zachorować, ale nie, że każdy może stać się osobą z niepełnosprawnością, zwłaszcza, że niepełnosprawność istnieje często od urodzenia i od samego początku jest swego rodzaju stygmatem. Nie można tego powiedzieć o chorobie, ponieważ w tym przypadku zawsze istnieje nadzieja na wyleczenie.

Próba wyjaśnienia podświadomych mechanizmów relacji interpersonalnych między pełnosprawnymi członkami społeczeństwa, którzy stanowią większość, a osobami z niepełnosprawnością intelektualną ukazała dodatkowy aspekt sytuacji trudnej dla drugiej grupy. Związany jest on z jej oceną przez większość społeczeństwa i oczekiwaniem surowej, niespektujacej obiektywnego stanu rzeczy opinią. W wyniku świadomości „bycia na cenzurowanym” z racji odmienności społecznej, którą w psychologii społecznej określa się jako stygmatyzowanie, osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają dodatkowy element wymagający oceny sytuacji zadaniowej, który jest raczej nieprzewidywalny, ponieważ zależy od doświadczenia pełnosprawnej części społeczeństwa we współżyciu z osobami odmiennymi. Można się spodziewać, że wielość

¹⁰ Zob. J. Konarska, *Inny – nie znaczy gorszy*, [w:] *Przeciw wykluczeniu społecznemu osób niepełnosprawnych*, red. L. Frąckiewicz, Warszawa 2008, s. 134–143.

doświadczeń społecznych w sytuacjach nietypowych spowoduje elastyczność ocen i co za tym idzie – mniejszą ich stereotypowość¹¹.

Jeśli wobec pełnosprawnych członków społeczeństwa dokonuje się oceny ich zachowania, to dzieje się to przez pryzmat uwewnętrznionych przez lata doświadczeń, opinii i oczekiwań społecznych. Takich praktyk jest o wiele mniej wobec osób odmiennych pod jakimś względem. W Polsce kilkudziesięcioletnia izolacja, zwłaszcza dzieci i dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną, nie przyczyniła się do wzajemnych naturalnych kontaktów i zdobywania doświadczeń społecznych w tym zakresie. Podobnie ze społeczeństwa wyróżniają się osoby o odmiennym kolorze skóry i sposobie ubierania się czy widocznych różnicach kulturowych, na które reakcja społeczeństwa bywa podobna jak wobec odmienności spowodowanej niepełnosprawnością intelektualną¹². Oczywiście wśród osób z niepełnosprawnością intelektualną są osoby aktywne, świadome zarówno swoich możliwości, jak i ograniczeń, które wykraczają w działaniach poza oczekiwania społeczne, choć z tej racji wcale nie bywają lepiej oceniane. Jest to dla nich paradoksalnie dodatkowe utrudnienie sytuacji zadaniowej, ponieważ nie mieszczą się one w stereotypach społeczeństwa, w którym żyją. Dodatkowo osoby te są poddawane jeszcze ostrzejszej ocenie na zasadzie: chcesz udowodnić, że jesteś „normalny”, to sobie radź, ale nie licz na pomoc (na którą może liczyć każdy inny) i udowodnij swoją przynależność do „nas”.

Jednak kiedy działania osób z niepełnosprawnością mimo wszystko są uwieńczone sukcesem, wtedy spotykają się z uznaniem społecznym i równoprawnym traktowaniem z resztą społeczeństwa. Dopiero potem osoby te otrzymują niezbędną im pomoc związaną bezpośrednio z niesprawnością organizmu, co niewątpliwie ułatwia pełną inkluzję społeczną¹³.

Zdaniem Joanny Konarskiej „niepełnosprawność intelektualna zmienia układ stosunków człowieka ze światem zewnętrznym, a nawet w relacji z samym sobą, ponieważ wymusza nietypowy sposób reagowania na bodźce, czasem uniemożliwia jakąkolwiek reakcję, a czasem wymaga zaakceptowania obrazu siebie samego, bardzo odmiennego od obrazu pozostałych osób”. Osoba z niepełnosprawnością, aby podejmować aktywności, zmuszona jest zaakceptować własne „ja”. Reszta społeczeństwa nie musi uznawać osoby z niepełnosprawnością intelektualną za „konieczność” i może ją albo ignorować, albo wycofać się z danej sytuacji. W ten sposób problem nie istnieje i nie trzeba się nad nim zastanawiać, co z kolei może doprowadzić do zubożenia, a nieprzyjemne napięcie emocjonalne zostaje usunięte. Jak podaje Konarska „są to podświadome mechanizmy obronne, które uruchamiane są przez każdego człowieka w sytuacjach dla nie-

¹¹ *Młodzi niepełnosprawni o sobie...*, op. cit., s. 55.

¹² S. Wrona, *Osoba głęboko upośledzona umysłowo w systemie edukacji. Analiza porównawcza zajęć rewalidacyjno-wychowawczych*, Kraków 2011, s. 23.

¹³ J. Wyczesany, *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, wyd. 3, Kraków 2002, s. 34.

go trudnych, a taką sytuacją niewątpliwie jest brak umiejętności zachowania się wobec osób znacznie odbiegających wyglądem i zachowaniem od większości społeczeństwa”¹⁴.

Dla człowieka z niepełnosprawnością ważny jest poznawczy aspekt sytuacji, w której z jednej strony postrzega siebie jako osobę z niepełnosprawnością i jest świadomy swoich ograniczeń, ale także umiejętności, a z drugiej strony ma własny cel do realizacji lub zadanie do wykonania narzucone z zewnątrz. Jeśli niewłaściwie rozpozna tę sytuację, nieadekwatnie oceni swoje możliwości, albo jest to sytuacja, w której znajduje się po raz pierwszy, bardzo łatwo o błąd oceny, co pociąga za sobą niepowodzenie w działaniu, a doznanie stresu jest już tylko sprawą drugorzędną. Trudności w rozpoznaniu sytuacji miewają wszyscy ludzie – stąd sytuacje trudne, które są ich udziałem¹⁵.

Z kole Teresa Żółkowska uważa, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną w porównaniu z osobami pełnosprawnymi częściej zostają postawione przed trudnością właściwej oceny sytuacji. Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, którego organizm nie jest aż tak wydolny, musi liczyć się z wieloma ograniczeniami natury wykonawczej, podobnie jak osoba z niepełnosprawnością ruchową¹⁶. Osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie są w stanie na tyle adekwatnie przetworzyć dochodzących do nich informacji, aby podjąć właściwą decyzję wykonawczą¹⁷.

Sytuacje społeczne

Zasady zachowania społecznego są przekazywane każdemu nowemu członkowi społeczeństwa już od momentu, kiedy może on podjąć świadomą interakcję z najbliższymi osobami, a z czasem – z coraz dalszym kręgiem społecznym. Dzieje się tak w kontekście zaspokajania wzajemnych potrzeb oraz dbałości o rozwój aktywności małego dziecka. Jednocześnie człowiek uczy się, jakiego rodzaju zachowania własne będą nagradzane przez osoby dla niego znaczące, a które – jako niewłaściwe – zasłużą na naganę. W ten sposób kształtuje się także jeden z najbardziej złożonych aspektów ludzkiej osobowości oparty na mechanizmach emocjonalnych, poznawczych i motywacyjnych – poczucie własnej wartości¹⁸.

Jednym z bardziej stabilnych elementów sytuacji społecznej jest ogólny wygląd – budowa ciała, kolor skóry oraz sposób komunikowania się (głównie język, wymowa, zachowania pozawerbalne) potencjalnych osób, z którymi po-

¹⁴ J. Konarska, *Rozwój i wychowanie rehabilitujące dziecko niewidzącego w okresie późnego dzieciństwa i adolescencji*, Kraków 2013, s. 59–60.

¹⁵ *Ibidem*, s. 60.

¹⁶ T. Żółkowska, *Wyrównywanie szans społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uwagi i obszary*, Szczecin 2004, s. 55.

¹⁷ C. Barnes, G. Mercer, *Niepełnosprawność*, tłum. P. Morawski, Warszawa 2008, s. 35.

¹⁸ *Antyspołeczność. Diagnoza, profilaktyka, interwencja*, red. Z. Bartkiewicz, J. Retman, Tarnobrzeg 2009, s. 56.

dejmując się interakcje społeczne. Nie bez znaczenia są także oceny natury estetycznej, które w efekcie, jeszcze przed podjęciem interakcji, decydują o stopniu atrakcyjności danej relacji. Im bardziej osoby, z którymi nawiązuje się kontakt społeczny, są podobne do nas samych, albo do osób, z którymi kontakt przynosił w przeszłości satysfakcję, tym chętniej podejmuje się z nimi interakcję i tym bardziej sytuację spostrzega się jako normalną¹⁹. Nie można powiedzieć, że kontakt z osobami różniącymi się od dotychczas spotykanych będzie zawsze stanowił barierę przed nawiązaniem znajomości. Często jednak nowość sytuacji, która nie jest jednocześnie postrzegana jako zagrażająca bezpośrednio osobie inicjującej kontakt lub odpowiadającej na sygnały wysyłane przez kogoś innego, jest tak silnie motywująca do wzajemnego poznawania, że stanowi źródło nowych doświadczeń. Najczęściej tak właśnie nawiązuje się nowe znajomości, a ponieważ obie strony relacji są sobie ciekawe, u podstaw ich zachowania leży potrzeba prowadzenia wzajemnie satysfakcjonującego dialogu.

Wzajemna ciekawość jest, i była dotychczas, częściej społecznie nagradzana niż karana, a z podjęciem bezpośredniej interakcji nie łączą się żadne negatywne skojarzenia czy obawy. Nie dzieje się tak jednak kiedy spotykamy osobę, która pod względem zachowania, budowy ciała czy sposobu komunikacji znacznie odbiega od posiadanego przez większość społeczeństwa stereotypu. Poza tym ewentualny kontakt z takim człowiekiem prowokuje myśli porównawcze, które są zbyt przykre, prawdopodobne i mocno naruszają poczucie własnego bezpieczeństwa albo własnej wartości²⁰. Natomiast lukę w wiedzy dotyczącą funkcjonowania osób z niepełnosprawnością osoby pełnosprawne wypełniają w oparciu o wiedzę autorytetów, czyli kolejno: rodziców, kolegów, rzadziej nauczycieli. Pozostałe informacje to obraz własnych przekonań opartych na pobieżnych obserwacjach, fragmentach opowiadań o trudnościach osób z niepełnosprawnościami, co w rezultacie daje obraz człowieka jako istoty nieporadnej, zależnej od innych, niezbyt dobrze wykształconej, ale do której należy mieć stosunek wyrozumiały, być gotowym do udzielenia jej pomocy i po której raczej nie powinno się spodziewać partnerstwa w kontaktach. Takie wyobrażenie osoby z niepełnosprawnością jest zgodne z wiedzą niektórych osób, dlatego nie wywołuje dysonansu poznawczego i jednocześnie wychodzi naprzeciw potrzebom bycia dobrym człowiekiem. Zgodnie z normami społeczeństwa chrześcijańskiego oznacza to pomoc słabszemu od siebie. Jest to jeden z najczęściej stosowanych mechanizmów podnoszenia poczucia własnej wartości²¹. Pozornie wydaje się, że oparty na takich założeniach stosunek osób pełnosprawnych do osób z niepełnosprawnością powinien być satysfakcjonujący dla obu stron. Tak się jednak nie dzieje, ponieważ mimo pewnych znamion normalności sytuacja nadal pozostaje trudna z kilku powodów.

¹⁹ E. Aronson, *Człowiek – istota społeczna*, tłum. J. Radzicki, wyd. 11, Warszawa 2004, s. 112.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Zob. M. Kilian, *Niepełnosprawni w społeczeństwie*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 11–12, s. 14–18.

Przede wszystkim większość kontaktów z osobami z niepełnosprawnością rozpoczyna się w życiu osób pełnosprawnych nie w dzieciństwie, kiedy wszystkie nowe sytuacje są ciekawsze niż trudniejsze, ponieważ gwarantem udanego kontaktu jest będący w pobliżu rodzic czy wychowawca, ale przypadkowo, w późniejszym okresie życia, kiedy człowiek jest takim kontaktem najczęściej zaskoczony. Inność nie jest spostrzegana przez małe dzieci w kategoriach jej wartościowania, ale jako stwierdzenie faktu. Różnorodność poziomu funkcjonowania dzieci i młodzieży nie jest niczym nadzwyczajnym i występuje na porządku dziennym, stąd sama w sobie nie inicjuje myśli o trudnym kontakcie – kontakty są naturalne, a wolne od oceny zwykle są satysfakcjonujące. Poza tym dziecko nie wypełnia sobie na siłę luki w wiedzy na temat innych osób gdy je spotyka. Należy pamiętać, że dopiero powolne, stopniowe poznawanie staje się podstawą rzetelnych informacji o drugim człowieku. Zapobiega to uprzedzeniom, które są głównym sprawcą generowania sytuacji trudnych. Z tego powodu najbardziej skutecznym środkiem zapobiegawczym wobec takich sytuacji powinna być bardzo wczesna integracja dzieci pełnosprawnych, z niepełnosprawnością, przewlekle chorych i wszystkich, których spotkanie wynika z naturalnych warunków społecznych²².

Wydaje się, że jedną z podstawowych przyczyn powstawania sytuacji trudnych w przypadku niepełnosprawności intelektualnej, jest utrudnienie w realizacji potrzeb w ogóle, albo w sposób typowy dla większości ludzi. Każdy człowiek mierzy się z trudnościami, kiedy na jego drodze pojawiają się przeszkody. W psychologii nazywa się je postawami społecznymi i klasyfikuje jako bariery natury psychologicznej i społecznej²³. Nie można zapominać, że niepełnosprawność nie dotyczy jedynie osoby nią dotkniętej, ale także całego systemu rodzinnego, szczególnie rodziców. Negatywne postawy społeczne wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną, rozumiane jako bariery psychologiczne, są łatwiejsze do pokonania, ponieważ w dużym stopniu ich odczuwanie zależy od podmiotu działającego i percepcji sytuacji istniejącej czy planowanej jako trudnej. O ile obiektywne elementy sytuacji nie ulegają zmianie, o tyle można zmienić własne nastawienie do planowanych działań, usprawnić organizm przez rehabilitację i leczenie. Podobnie jest z osobami z niepełnosprawnością intelektualną, ponieważ to od ich ciężkiej pracy oraz świadomości podjęcia i kontynuowania rehabilitacji zależy poprawa sprawności intelektualnej. Daje ona większą niezależność zarówno w odczuciu psychicznym, jak i w obiektywnie postrzeganej sprawności funkcjonowania w społeczeństwie. Takie efekty rehabilitacji pozwalają na lepsze funkcjonowanie społeczne, a ponieważ człowiek musi aktywnie uczestniczyć we własnej rehabilitacji, aby jej skutki były wymiernie pozytywne, dlatego osoba z niepełnosprawnością intelektualną nabiera również przekonania o własnej sile sprawczej.

²² J. Konarska, *Poczucie sensu życia młodzieży z inwalidztwem wzroku*, Lublin 1998, s. 39.

²³ *Ibidem*, s. 26.

W ten sposób znika, a przynajmniej w znacznym stopniu ulega zdegradowaniu, poczucie niemocy, rośnie poczucie własnej wartości, a także obiektywnie maleje zależność od innych osób, co w efekcie zwiększa poczucie bezpieczeństwa i ogranicza ilość sytuacji rozpoznawanych jako trudne. W konsekwencji zmniejsza się napięcie emocjonalne, działanie jest pozbawione charakterystycznych dla stresu czynności nieswoistych, niezwiązanych z obiektywnym stanem sytuacji, a tym samym dokonuje się likwidacja barier natury psychicznej²⁴. Psychologiczny aspekt sytuacji trudnej jest także zależny od barier społecznych, które jednak są trudniejsze do opanowania niż fizyczne, ponieważ wymagają zmian w postawach społeczeństwa wobec osób z niepełnosprawnością.

Jakkolwiek łatwiej o akceptację społeczną osób chorych przewlekłe (z wyjątkiem chorób psychicznych), o tyle trudniej w ten sam sposób traktować osoby z niepełnosprawnością intelektualną, wyzwalając się od stereotypów, które w rezultacie prowadzą się do oceny osoby z niepełnosprawnością z perspektywy tych zadań i umiejętności, w które zaangażowane są niesprawne funkcje umysłu. Ponieważ każda sytuacja trudna wymaga percepcji obiektywnej rzeczywistości i siebie w niej jako podmiotu działającego, dlatego likwidacja wszelkich barier natury fizycznej (organizacja środowiska, brak potrzebnych narzędzi/urządzeń do realizacji czynności) leży najczęściej poza możliwościami osoby z niepełnosprawnością. Podobnie jest z barierami natury społecznej, chociaż tu doświadczenie społeczeństwa w kontaktach z wszelkiego rodzaju „innością”, wiedza na temat niepełnosprawności i chorób oraz otwartość wobec ludzi, pozwalają łatwiej pozbyć się stereotypów²⁵.

Nie bez znaczenia jest także poziom komunikacji interpersonalnej, a zwłaszcza umiejętności komunikacyjne osoby z niepełnosprawnością lub przewlekłe chorej, ponieważ ich otwartość wobec ludzi wymaga wcześniejszego pozbycia się własnych uprzedzeń natury psychicznej, a satysfakcjonujący poziom kontaktów społecznych stanowi swoiste wzmocnienie dla likwidacji barier społecznych i zahamowań psychicznych. Nieumiejętność partnerskiego kontaktowania się z ludźmi, oczekiwanie niepowodzenia wynikającego z niskiej samooceny albo niewłaściwego zachowania ze strony spotykanych osób, czy brak doświadczenia w relacjach interpersonalnych, to zachowania same w sobie kreujące sytuację psychologicznie i społecznie trudną²⁶.

Sytuacje trudne mogą wystąpić w życiu każdego człowieka, jednak zauważalnym jest, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną są częściej ich uczestnikami niż pozostali, co jednocześnie zmusza je do niekonwencjonalnych zachowań społecznych. Część z tych zachowań może nosić znamiona niedosto-

²⁴ Eadem, *Niepełnosprawność dziecka jako sytuacja kryzysowa w rodzinie*, [w:] *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości*, red. D. Kubacka-Jasiecka, K. Mudyń, Toruń 2003, s. 37.

²⁵ R. Kościelak, *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa 1996, s. 72.

²⁶ *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, wyd. 2, Rzeszów 2001, s. 81.

sowania społecznego, przy czym ich źródła i mechanizmy psychologiczne mogą być odmienne. Jedynym wspólnym elementem jest odpowiedź na sytuacje trudne, a ponieważ potencjalnie częściej będą one występowały u osób z niepełnosprawnością intelektualną niż u osób pełnosprawnych, będzie więcej okazji do poszukiwania najbardziej skutecznych w danym momencie zachowań niwelujących przykre napięcie emocjonalne. Jeśli skuteczniejsze okażą się zachowania o znamionach niedostosowania społecznego, będą miały one tendencję do utrwalenia się jako typowy rodzaj reakcji w sytuacjach trudnych²⁷. Wobec osób pełnosprawnych stosuje się natychmiast różne formy „karania” za zachowania nieaprobowane społecznie, natomiast w środowisku osób z niepełnosprawnością (wszystkich rodzajów) trudniej być konsekwentnym i wymagającym ze względu na ochraniające postawy bliskich osób i całego społeczeństwa. Stąd korygowanie zachowania może się okazać nieskuteczne. Poza tym przyczyna występowania takich zachowań może tkwić w: obniżonym rozwoju procesów poznawczych, różnorodnych zaburzeniach emocjonalno-społecznych, niedojrzałości podejmowanych ocen moralnych, zaburzonym myśleniu przyczynowo-skutkowym lub w braku antycypacji rozpoczętych działań²⁸.

Umiejętności społeczne młodzieży

Młodzież z niepełnosprawnością intelektualną nie jest akceptowana, a często jest wręcz odrzucana przez pełnosprawnych rówieśników²⁹, którzy niejednokrotnie postrzegają osoby z niepełnosprawnością intelektualną jako inne, gorsze, które nie potrafią sprostać wielu zadaniom. Negatywne zachowania pełnosprawnych uczniów nasilają u młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną poczucie bezradności, braku kompetencji, wywołują lęk przed kolejną porażką, a w następstwie obniżają poziom wykonania różnych zadań i skłaniają ją do aspołecznych reakcji³⁰. Czynniki wewnętrzne, które w znaczny sposób wpływają na charakter i częstość interakcji młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną z innymi ludźmi, a co za tym idzie wyznaczają rozwój ich kompetencji społecznych, to: lęk, oczekiwanie porażki, uległość, zależność od otoczenia, wyuczona

²⁷ J. Leśniak, *Uwarunkowania zachowania o charakterze niedostosowania społecznego młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków 2019, s. 105.

²⁸ Zob. K. Barłóg, *Strategie wspomagania rozwoju, edukacji i terapii uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, [w:] *Edukacja, rehabilitacja i terapia osób oczekujących wsparcia*, red. nauk. K. Barłóg, D. Ochojska, Jarosław 2012, s. 111–131.

²⁹ D. Kopeć, *Osoba z głęboką niepełnosprawnością intelektualną w systemie edukacji*, [w:] *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, wyd. 2, Kraków 2009, s. 140.

³⁰ D. Allen, *Recent Research on Physical Aggression in Persons With Intellectual Disability. An Overview*, „Journal of Intellectual & Developmental Disability” 2000, Vol. 25, Issue 1, s. 52. doi: 10.1080/132697800112776; I. Hershkowitz, M.E. Lamb, D. Horowitz, *Victimization of Children With Disabilities*, „American Journal of Orthopsychiatry” 2007, Vol. 77, No. 4, s. 634. doi: 10.1037/0002-9432.77.4.629.

bezradność i zewnętrzne poczucie kontroli. Lęk, zwłaszcza przed brakiem akceptacji i odrzuceniem, jest głównym regulatorem zachowań społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Odczuwając go, młoda osoba z niepełnosprawnością intelektualną nie jest w stanie wywalczyć akceptacji grupy rówieśniczej. Jej reakcje są ignorowane przez młodzież pełnosprawną, a ona sama jest odrzucana. Dodatkowo liczne niepowodzenia, których doświadczyła, sprawiają, że oczekuje ona porażki w każdej nowej sytuacji i dlatego często przejawia postawę wycofaną³¹. Jeżeli stanie się to stałą cechą jej osobowości, to ograniczy i zablokuje jej aktywność, a także skłoni do działania według zasady osiągania jak najmniejszego sukcesu bez ryzyka poniesienia kolejnej porażki. W takiej sytuacji młodzież z niepełnosprawnością intelektualną kształtuje proste strategie radzenia sobie z sytuacjami społecznymi, stosuje je automatycznie, nie oceniając ich przydatności i skuteczności. W konsekwencji jej reakcje i zachowania nabierają cech sztywności oraz niepodatności na zmianę. Zbyt wiele porażek kształtuje inne, niepożądane cechy młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Są to: uległość, zależność od otoczenia i poczucie bezradności, które są skutkiem procesu uczenia się. Ma to miejsce wówczas, gdy osoba z niepełnosprawnością intelektualną przekonuje się, że pomoc i rada bliskich, częściej niż poleganie na sobie samym, zapewnią jej powodzenie³². Z kolei dorośli, domagając się od niej podporządkowania i uległości, w znacznym stopniu kształtują postawę bezradności³³.

Przeprowadzone w Polsce w latach 90. przez Grzegorza Sędką i Mirosława Koftę badania dowiodły, że zjawisko wyuczonej bezradności polega na niemożności wymyślenia w sytuacji treningu bezradności jakiegokolwiek odpowiedniego rozwiązania problemu, i osoba doświadcza tego wielokrotnie. Konsekwencją takiej sytuacji jest narastanie niepewności behawioralnej, czyli niepewności dotyczącej tego co robić, która z możliwości działania jest lepsza lub gorsza. Przedłużająca się praca badawcza prowadzi do fazy poznawczego wyczerpania, którego główną charakterystyką jest wysoki koszt wysiłku intelektualnego, towarzyszącego przetwarzaniu informacji. Pojawia się wówczas stan „demobilizacji poznawczej”, który charakteryzuje opieranie się na wcześniej wytworzonych, schematycznych sposobach myślenia oraz unikanie wysiłku poznawczego. W tym stanie na ogół zanika motywacja wewnętrzna (ciekawość, zaangażowanie) i pojawia się obniżony nastrój³⁴.

³¹ K. Parys, *Problemy integracji szkolnej w badaniach empirycznych – przegląd materiałów pokonferencyjnych*, [w:] *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. nauk. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Kraków 2007, s. 272.

³² K. Bobińska, P. Gałęcki, *Zaburzenia psychiczne u osób upośledzonych umysłowo*, Wrocław 2010, s. 53.

³³ M. Popielecki, I. Zeman, *Kryzys psychiczny rodziców w związku z pojawieniem się w rodzinie dziecka niepełnosprawnego*, „Szkola Specjalna” 2000, nr 1, s. 17.

³⁴ G. Sędek, *Jak ludzie radzą sobie z sytuacjami, na które nie ma rady*, [w:] *Złudzenia, które pozwalają żyć. Szkice ze społecznej psychologii osobowości*, red. M. Kofta, T. Szustowa, Warszawa 1991, s. 289–319.

Czynniki zewnętrzne i wewnętrzne silnie wpływają na rozwój społeczny młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną. Zachodzą między nimi także zależności przyczynowo-skutkowe, które poprzez modyfikację mogą stworzyć warunki sprzyjające usprawnianiu jej społecznego funkcjonowania. Należy pamiętać, że wczesne rozwijanie potencjału osób młodych może wpłynąć na pokonanie lub zmniejszenie barier rozwojowych, a stworzenie prawidłowych warunków wychowawczych sprzyja rozwojowi każdej osoby. Wrażliwość i podatność młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną na czynniki szkodliwe bywa często wyższa, a więc i stymulacja jej rozwoju powinna być intensywniejsza. Zaspokojenie potrzeb młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną powinno być takie samo jak u młodzieży pełnosprawnej. Dopiero w drugiej kolejności należy zaspokajać potrzeby specyficzne dla pierwszej grupy³⁵.

Rozwijanie umiejętności społecznych u młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną zależy głównie od częstości i charakteru jej interakcji z rodzicami (szczególnie z matką), rodzeństwem oraz rówieśnikami³⁶. W najważniejszym okresie rozwojowym, gdy młodzież przyswaja sobie normy społeczne i uczy się pełnienia pierwszych ról społecznych, rodziny młodych osób z niepełnosprawnością intelektualną często nie stanowią właściwego środowiska odniesienia oraz wzoru postaw i wartości³⁷. Nieprawidłowości w strukturze rodziny, we wzajemnych relacjach jej członków, a także w postępowaniu wychowawczym rodziców, w mniejszym lub większym stopniu zaburzą rozwój kompetencji społecznych młodzieży³⁸. Wydaje się, że podjęcie działań naprawczych w rodzinach z dzieckiem z niepełnosprawnością intelektualną mogłoby stworzyć dla młodych osób szansę wyjścia poza krąg zależności.

Podsumowanie

Dokonując podsumowania analizy na temat funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną i jej społecznego postrzegania można dojść do istotnej konkluzji. W społecznym odbiorze osoby z niepełnosprawnością intelektualną są nadal postrzegane jako nieporadne, wymagające pomocy i ciągłego wyręczania, co wynika z braku zarówno wiedzy, jak i wzajemnych kontaktów rówieśniczych już od okresu wczesnego dzieciństwa i dorastania. Wprowadzane współcześnie działania w zakresie integracji inkluzji stają się tu szansą na pozytywne zmiany, pod warunkiem wyeliminowania wielu barier i ograniczeń, zwłaszcza natury psychologicznej i organizacyjnej, a także nadal obecnych tendencji społecznego

³⁵ K. Bobińska, P. Gałęcki, *op. cit.*, s. 31.

³⁶ K. Parys, *op. cit.*

³⁷ M. Popielecki, I. Zeman, *op. cit.*

³⁸ A. Giryński, *Poczucie samotności dzieci niepełnosprawnych intelektualnie w zależności od postaw rodzicielskich*, „Szkoła Specjalna” 2004, nr 1, s. 7.

marginalizowania czy wykluczania. Szczególną rolę należy tu przypisać rodzinie, jej wiedzy i zaangażowaniu, specjalistom oraz szkole, a także lokalnym społecznościom i decydentom zabezpieczającym system środowiskowego wsparcia.

Nie bez znaczenia jest również systematyczne dostarczanie wiedzy na temat rzeczywistych potrzeb i problemów osób z niepełnosprawnością intelektualną. Wciąż konieczna jest praca nad podnoszeniem świadomości społecznej na temat przyczyn powstawania niepełnosprawności intelektualnej i funkcjonowania osób z niepełnosprawnościami w ogóle³⁹. Co prawda wiedza społeczna oraz uprzedzenia wobec osób z niepełnosprawnością intelektualną zmieniają się na postawy pozytywne, to czynnik ten może również wpływać na aktywizowanie się negatywnych zachowań wśród osób z niepełnosprawnościami.

Zmiana mentalności społecznej z zasady jest procesem długotrwałym. Dlatego im szybciej zostanie ona rozpoczęta, tym lepsze mogą być spodziewane, pierwsze efekty w postaci zmiany postrzegania, a przez to wzrostu jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną.

Bibliografia

- Allen D., *Recent Research on Physical Aggression in Persons With Intellectual Disability: An Overview*, "Journal of Intellectual & Developmental Disability" 2000, Vol. 25, Issue 1, s. 41–57. doi. 10.1080/132697800112776.
- Antyspolecność. Diagnoza, profilaktyka, interwencja*, red. Z. Bartkowicz, J. Retman, Tarnobrzeg 2009.
- Aronson E., *Człowiek – istota społeczna*, tłum. J. Radzicki, wyd. 11, Warszawa 2004.
- Barłóg K., *Strategie wspomagania rozwoju, edukacji i terapii uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, [w:] *Edukacja, rehabilitacja i terapia osób oczekujących wsparcia*, red. nauk. K. Barłóg, D. Ochojska, Jarosław 2012, s. 111–131.
- Barłóg K., *Wspomaganie rozwoju dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w różnych formach edukacji wczesnoszkolnej*, Rzeszów 2008.
- Barnes C., Mercer G., *Niepełnosprawność*, tłum. P. Morawski, Warszawa 2008.
- Bobińska K., Gałecki P., *Zaburzenia psychiczne u osób upośledzonych umysłowo*, Wrocław 2010.
- Encyklopedia pedagogiczna*, red. W. Pomykało, Warszawa 1993.
- Giryński A., *Poczucie samotności dzieci niepełnosprawnych intelektualnie w zależności od postaw rodzicielskich*, „Szkoła Specjalna” 2004, nr 1, s. 3–18.
- Hershkowitz I., Lamb M.E., Horowitz D., *Victimization of Children With Disabilities*, „American Journal of Orthopsychiatry” 2007, Vol. 77, No. 4, s. 629–635. doi: 10.1037/0002-9432.77.4.629.
- Kilian M., *Niepełnosprawni w społeczeństwie*, „Polityka Społeczna” 2007, nr 11–12, s. 14–18.
- Konarska J., *Inny – nie znaczy gorszy*, [w:] *Przeciw wykluczeniu społecznemu osób niepełnosprawnych*, red. L. Frąckiewicz, Warszawa 2008, s. 134–143.

³⁹ J. Leśniak, *op. cit.*, s. 205.

- Konarska J., *Niepełnosprawność dziecka jako sytuacja kryzysowa w rodzinie*, [w:] *Kryzys, interwencja i pomoc psychologiczna. Nowe ujęcia i możliwości*, red. D. Kubacka-Jasiecka, K. Mudyń, Toruń 2003, s. 28–43.
- Konarska J., *Poczucie sensu życia młodzieży z inwalidztwem wzroku*, Lublin 1998.
- Konarska J., *Rozwój i wychowanie rehabilitujące dziecka niewidzącego w okresie późnego dzieciństwa i adolescencji*, Kraków 2013.
- Kopeć D., *Osoba z głęboką niepełnosprawnością intelektualną w systemie edukacji*, [w:] *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, wyd. 2, Kraków 2009, s. 133–144.
- Kościelak R., *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa 1996.
- Krause A., *Współczesne paradygmaty pedagogiki specjalnej*, Kraków 2010.
- Leśniak J., *Uwarunkowania zachowania o charakterze niedostosowania społecznego młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków 2019.
- Maciarz A., *Społeczny wymiar niepełnosprawności intelektualnej*, „Szkola Specjalna” 2005, nr 4, s. 243–246.
- Młodzi niepełnosprawni o sobie. Rodzina, edukacja, praca*, red. E. Giermanowska, Warszawa 2007.
- Parys K., *Problemy integracji szkolnej w badaniach empirycznych – przegląd materiałów pokonferencyjnych*, [w:] *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, red. nauk. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Kraków 2007, s. 233–278.
- Piotrowicz R.J., *Jakość życia w subiektywnej ocenie osób niepełnosprawnych intelektualnie jako podstawa konstruowania programów rehabilitacji społecznej*, „Człowiek, Niepełnosprawność, Społeczeństwo” 2005, nr 2, s. 149–173.
- Popielecki M., Zeman I., *Kryzys psychiczny rodziców w związku z pojawieniem się w rodzinie dziecka niepełnosprawnego*, „Szkola Specjalna” 2000, nr 1, s. 15–19.
- Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, wyd. 2, Rzeszów 2001.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*, wyd. 6, Warszawa 1994.
- Sędek G., *Jak ludzie radzą sobie z sytuacjami, na które nie ma rady*, [w:] *Złudzenia, które pozwalają żyć. Szkice ze społecznej psychologii osobowości*, red. M. Kofta, T. Szustrowa, Warszawa 1991, s. 289–319.
- Skowrońska D., *Zachowania agresywne w sytuacjach frustracyjnych młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio J: Paedagogia–Psychologia” 1995, Vol. 7, s. 65–72.
- Teoretyczne i praktyczne aspekty terapii pedagogicznej osób z niepełnosprawnością*, red. B. Oszustowicz, V. Lechta, Kraków 2009.
- Wrona S., *Osoba głęboko upośledzona umysłowo w systemie edukacji. Analiza porównawcza zajęć rewalidacyjno-wychowawczych*, Kraków 2011.
- Wyczesany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, wyd. 3, Kraków 2002.
- Wyczesany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo. Wybrane zagadnienia*, wyd. 4, Kraków 2004.
- Żółkowska T., *Wyrównywanie szans społecznych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Uwarunkowania i obszary*, Szczecin 2004.

